

В. І. ДОВЖЕНОК

Про типи городищ Київської Русі

У феодальному суспільстві поселення розподіляються на декілька типів відповідно до суспільних груп, яким вони належать. В епоху Київської Русі було чотири основних типи поселень: неукріплені села, де мешкали особисто вільні общинники і феодально залежні селяни; укріплені двори феодалів — феодальні замки, де мешкали їх власники, вотчинна адміністрація і челядь; сторожові оборонні пункти — гради, на яких проживали різні представники військового стану; міста — ремісничі, торгові, політичні та культурні центри. Звичайно, чітких меж між окремими типами поселень не існувало. У містах зосереджувалися представники феодального класу, міські ремісники і дрібні торговці, які частково займалися сільським господарством і обслуговували представників пануючого класу. Міста відігравали роль і оборонних пунктів, через що мали укріплення. Феодальні замки нерідко були сторожовими оборонними пунктами — градами. Останні, в свою чергу, були укріпленими центрами феодальних володінь і водночас феодальними замками. Але кожний населений пункт мав свою основну соціальну рису, яка і визначала його належність до певного типу поселень.

Із зазначених чотирьох основних типів давньоруських поселень неукріпленими були лише села, де мешкали смерди-общинники та особисто залежні від феодалів. Решта поселень були укріпленими. В стародавній Русі всі вони називалися «градами» незалежно від їх соціальної належності. Слово «град» визначало лише наявність у населеного пункту оборонних споруд — «оград». Залишки таких укріплень в археології прийнято називати городищами. Городища, що залишилися від відомих давньоруських міст, називають, звичайно, їх іменами, якщо нам відома їх давньоруська назва.

Ми тут не будемо торкатися давньоруських міст як економічних, політических і культурних центрів, які також можна розподілити на декілька типів, відповідно до їх розмірів і значення у різних сферах життя. Наше завдання полягає в більш конкретному вивченні соціальних рис таких городищ, які є залишками феодальних замків і сторожових градів.

Залишки феодальних замків становлять найчисленнішу групу давньоруських городищ. Вони найбільш виразно відбивають суттєві сторони феодальних відносин.

У літературі, присвяченій історії стародавньої Русі, популярною є думка, що феодальні замки були насамперед засобом захисту феодалів від виступів ворожого їм поневоленого населення. Феодальні замки виконували певну функцію в класовій боротьбі, але як засоби демонстрації сили, могутності і неприступності феодала, а не реальні засоби цієї боротьби. Літописи не повідомляють жодного випадку, коли б феодал ховався від повсталого населення за стінами свого замку. Є десятки літописних розповідей про те, як феодали ховались у замках від супротивників під час міжусобних війн. Отже, основна функція феодальних замків полягала в тому, що вони захищали особу і майно феодала.

Феодальні замки відбивають той етап розвитку феодального суспільства, коли основна маса населення вже потрапила у залежність до феодалів, коли вже точилася боротьба в самому середовищі феодалів за розширення володінь. Тому питання про час появи замків на Русі є водночас питанням про виникнення зрілих феодальних відносин, що важливо для розуміння загальноісторичного процесу в стародавній Русі. Історичні джерела стверджують, що на Русі феодальні замки існували вже у VII—IX ст. Під час розкопок деяких городищ, які є залишками феодальних замків, виявлені культурні шари і окремі речі цього часу. До таких городищ належать Вишгородське, Халепське, Княжа Гора на Дніпрі, поблизу хут. Половецького на Росі, Коростенське на Ужі, Городське на Тетереві, Ломачинське на Дністрі та ін.¹ Близько IX—Х ст. літописи згадують 23 города², частина яких за соціальним значенням, безумовно, були феодальними замками.

З часом кількість їх на Русі збільшується, що свідчить про дальший розвиток феодальних відносин.

Розкопки давньоруських городищ виявили характерні риси планування феодальних замків. Вони були розраховані для розміщення на їх площі жителі феодала, його челяді, людей, що належали до вотчинної адміністрації, дружинників, населення, яке обробляло землі феодала і проживало на феодальному дворі, так звані закупи. Крім жителів, у феодальних замках розташовувалися різні виробничі і господарські приміщення. Звичайна площа замку мала кілька тисяч м², зрідка досягала одного гектара. Житлові приміщення у замку розміщувалися колом і були завжди конструктивно пов'язані з кріпосними спорудами, через що будувалися разом з ними. Господар, будуючи замок, враховував всі його потреби — оборонні споруди, житла, господарські приміщення, майстерні. Господарські приміщення розташовувалися в центрі замку, майстерні (особливо ті, що були зв'язані з вогнем) — за його межами.

За дореволюційних часів були розкопані вже згадані Княжа Гора і Дівич-Гора на Росі. В радянський час найбільші дослідження проведені на городищах Райковецькому, Колодяжинському, поблизу с. Городище, недалеко від ст. Шепетівки, на Екимоуцькому городищі в Середньому Подністров'ї, біля с. Воїнища на р. Наготь — притоці Дніпра, на Бородинському, поблизу с. Бородино³.

Городище Княжа Гора розташоване на правому березі Дніпра вище гирла Росі. Воно займає вузьку довгасту височину, яка на 63 м піdnімається над рівнем Дніпра, площею 3500 м². З трьох боків її оточують стрімкі схили ярів і дніпровського берега, лише з південної сторони вона межує з рівною площею плато; тут проходить штучне укріплення, що складається з валу і рову. Це городище ототожнюється з літописною Роднею, де у 980 р. Ярополк Святославович шукав захисту під час міжусобної боротьби з Володимиром Святославовичем. Житла на городищі розташовувалися двома рядами понад його краями. У приміщеннях і культурному шарі неподалік від них знайдено велику кількість знарядь виробництва, зброї, побутових речей і прикрас.

¹ В. И. Довженок. Давньоруські городища-замки.—Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 97; В. Беляшевский. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. К., 1892; його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. К., 1893; Г. Г. Мезенцева. Давньоруське місто Родень. К., 1968.

² М. Н. Тихомиров. Древнерусские города. М., 1956, стор. 18.

³ Г. Г. Мезенцева. Давньоруське місто Родень.—Научный архив Института археологии АН СССР в Ленинграде, д. 61/1901; Т. М. Мовчанівський. Райковецьке городище XI—XIII ст.—Наукові записки ІІМК АН УРСР, кн. 5-6. К., 1935; В. К. Гончаров. Райковецьке городище. К., 1950; В. И. Довженок, Н. В. Лінка. Розвідки давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р.—АП, т. V. К., 1952; Р. О. Юра. Древній Колодяжин.—АП, т. XII. К., 1962; М. К. Каргер. Отчеты о работах Галицко-Волинской экспедиции.—Архив ІА АН УССР; В. В. Седов. Сельські поселення центральних районів Смоленської землі.—МИА, № 92. М., 1960.

Привертають увагу знайдені на Княжій Горі у великій кількості коштовні прикраси, які могли належати заможним дружинникам. Найкоштовнішим є скарб, що складався з 60 золотих і срібних прикрас⁴. Особливе значення має золота діадема, що в давній Русі була традиційною прикрасою жінок князівського походження. Автор розкопок М. Біляшевський писав: «Розкіш і багатство знайдених прикрас дають підставу вважати, що серед жителів були також люди знатні і багаті, можливо, із князівського роду. Назва гори натякає на це»⁵.

У світлі археологічних даних Княжа Гора виступає як городище, на якому стояв князівський двір, замок. Тут жив князь зі своєю сім'єю, мешкали представники інших заможних верств населення, зокрема дружина, особи господарської адміністрації, причому військові й адміністративно-господарські функції могли виконувати одні й ті ж особи. На князівському дворі проживала челядь, яка обслуговувала князя і працювала в різних галузях землеробства, ремесла тощо. Остання категорія населення перебувала у різних формах феодальної залежності від власника замку, серед них, певно, були й раби. Князівський замок на Княжій Горі був одночасно і прикордонним сторожовим градом, оскільки він стояв на кордоні Київської Русі зі степом. Дружина князя, яка постійно тут проживала, охороняла не лише самого феодала, але і землі Київської Русі в цілому.

Дівич-Гора розташована на лівому березі Росі поблизу с. Сахнівки. Її висота від рівня ріки близько 100 м. Городище займає площу близько 0,5 га. Воно оточене з усіх боків стрімкими схилами гори і штучними укріпленнями — валами і ровом. Внизу, поблизу гори, знаходилося неподалік давньоруське селище⁶.

Під час розкопок і випадково на Дівич-Горі були знайдені землеробські та ремісничі знаряддя, зброя, речі домашнього вжитку, прикраси тощо⁷. Це свідчить про те, що тут проживали різні категорії виробничого населення, дружинники, челядь.

Серед знахідок трапилося три коштовних скарби, один з яких складався з понад 50 золотих і срібних прикрас, другий — з 36, третій — з 17. В першому скарбі були золота діадема, оздоблені перегородчастими емалями, золотий ланцюг з платівками, прикрашеними перегородчастими емалями, золота головна пов'язка, золоті сережки, оздоблені коштовними камінцями і емалевими зображеннями святих, золоті і срібні шийні гривні, браслети й інші коштовні і художні речі⁸. Цей скарб міг належати людині князівського походження, про що свідчить золота діадема, яку міг носити лише представник князівського роду.

За соціальною належністю городище на Дівич-Горі цілком подібне до городища на Княжій Горі. Тут так само стояв князівський замок, який був водночас господарським і військовим осередком певних феодальних володінь, що захищав ці володіння та давньоруські землі взагалі. Остання його функція випливає з положення Дівич-Гори на Росі, яка була кордоном Русі і Степу.

Видатною пам'яткою, що найбільш повно відбиває життя феодального замку, є Райковецьке городище. Розкопками, здійсненими в 30-х роках ХХ ст. видатним радянським археологом Т. М. Мовчанівським, відкрито всю площу пам'ятки⁹.

Райковецьке городище займає пагорб на правому березі р. Гнило-п'яті (притока р. Тетерів), що підвищується на 25 м над рівнем ріки.

⁴ Г. Ф. Корзухіна. Русские клады. М.—Л., 1954, стор. 126—130.

⁵ Н. Беляшевский. Княжа Гора.—Киевская старина, т. 31, 1890, стор. 501.

⁶ В. І. Довженок, Н. В. Лінка. Розвідки давньоруських городищ на Нижній Росі в 1949 р., стор. 152.

⁷ Наукний архів Інститута археології АН ССР в Ленінграде, д. 61/1901.

⁸ Г. Ф. Корзухіна. Вказ. праця, стор. 131; Древности Приднепровья, вып. V, табл. XXXIX—XXXIII.

⁹ Т. М. Мовчанівський. Вказ. праця; В. К. Гончаров. Вказ. праця.

Площа городища — близько 3000 м². Вали і рови оточують городище з усіх боків, а з напільного — проходять два ряди валів і ровів. Городище загинуло від монголо-татарської навали в 1241 р., під час якої було зруйноване і спалене. Збереглася велика кількість речей — залишки згорілих приміщень, знаряддя праці, зброя, прикраси, речі побуту, рештки продуктів і одягу, кістяки загиблих людей.

Під насипом валу виявлено рештки оборонних споруд, що являли собою систему дерев'яних городень, заповнених землею. До них з внутрішнього боку прилягає ряд клітей, що служили житлом і господарськими приміщеннями. Таких комплексів виявлено 23. Певно, кожен з них належав окремій сім'ї. В центрі знаходилися загони для худоби, господарські служби і комори, в яких зберігали корми. Ливарські і гончарні горна розташовані за межами городища. Поблизу городища і на віддалі від нього (за струмком) розташувалися неукріплені села.

Характерною рисою городища є те, що речі (крім зброї) розподіляються між житлово-господарськими комплексами більш-менш рівномірно.

Подібним до Райковецького є Колодяжинське городище на р. Случі¹⁰. Воно розташоване на правому березі річки, що підвищується над її рівнем близько 40 м і займає площу приблизно 0,5 га. Городище оточене валом і ровом, а з напільного боку — двома рядами валів і ровів. Як і Райковецьке, Колодяжинське городище зберегло у своїх нашаруваннях численний археологічний матеріал, що залишився після руйнування та пожежі, заподіяної татарами у 1241 р. Система укріплень, планування і будова жител, характер інвентаря на Колодяжинському городищі цілком подібні до Райковецького.

Аналогічну картину життя виявили розкопки городищ Городського і поблизу с. Городища недалеко від ст. Шепетівки.

Планування городищ, асортимент, кількість і місцезнаходження речей дають можливість говорити про категорії населення, яке проживало на тих городищах, визначити виробничу і соціальну принадлежність різних груп населення.

Головною і найважливішою господарською галуззю мешканців городищ було сільське господарство. Певно, землеробами була основна частина населення. Принаймні на Райковецькому городищі землеробів проживало не менше 22 осіб.

Давньоруські писемні джерела називають дві категорії землеробського населення — смердів і закупів. Класичне зображення особи давньоруського смерда знаходимо у відомій промові Володимира Мономаха на Долобицькому з'їзді у 1103 р. Тут розглядалось питання про організацію військового походу проти половців. Дружина київського князя Святополка Ізяславовича була проти походу, оскільки він збігався з весняними роботами. Володимир Мономах наполягав на негайному поході, бо половці загрожували самим смердам та їх господарствам. «Дивно ми, дружино,— говорив Мономах,— отже, лошадей жалуете, єю же кто орет, а сего чего не помыслите, то начнет орати смерд и приехав половчанин ударить и стрелою, а лошадь его поиметь, а село его ехав иметь жену его и дети его, и все его именье»¹¹.

Згідно з цим висловом, смерд з сім'єю жив у селі, мав відокремлене господарство, землю, яку він самостійно обробляв, свого коня та «імені», що складалося з землеробських знарядь, будівель тощо. Наводячи цю розповідь під 1111 р., літопис згадує також і гумно смерда.

Землеробське населення, що проживало на городищах, не належало до смердів. Таке населення «Руська Правда» називає закупами. Умови життя закупів, як їх маює «Руська Правда», відповідають умо-

¹⁰ Р. О. Юра. Вказ. праця.

¹¹ Повесть временных лет. ч. 1, стор. 183.

вам життя землеробського населення на городищах феодальних замків. Стаття 57 «Руської Правди» визначає обов'язки закупа: «Аже у господина ролейний закуп, а погубит воинский конь, то не платити ему; но еже дал ему господин плуг и борону, от него же купу емлет, то погубивше платить; аже ли господин его отслеть на свое орудье а погибнет без него, то того ему платити»¹². Коментарям цієї статті присвячена значна література, автори якої по-різному розуміють окремі її деталі, наприклад, що означає «воинский конь». Але основний її зміст має становище закупа вірно. У господаря працює ролейний закуп, якому він дає плуг і борону. Закуп відповідає за цілість знарядь праці, і якщо вони загинуть з вини закупа, то останній платить за них, а коли таке трапиться під час відсутності закупа, якщо його господар відішле кудись у своїх справах, то закуп за це не відповідає.

Стаття 58 визначає обов'язки закупа по нагляду і збереженню господарської худоби: «Адже из хлева выведутъ, то закупу того не платити; но же погубить на поля и в двор не внесетъ и не затворить, кде ему господин велить, или орудия своя для, а того погубить, то то ему платити»¹³. Згідно з цією статтею, закуп не відповідає за худобу господаря, коли її викрадуть (виведуть) з хліва, але він відповідає, якщо худобу викрадуть на полі або закуп не зажене її у двір і не зачинить там, де звелів господар.

Зрозуміло, що такі обов'язки — заганяти худобу у двір, зачиняти її в належному місці — закуп міг виконувати, якщо проживав у самому дворі господаря або поблизу нього. Про те, що закупи, принаймні деякі, проживали у дворі господаря, свідчить 56 стаття «Руської Правди»: «Аже закуп бежит от господы, то обель, идет ли искать кун, а явоено ходить или ко князю или к судьям бежит обиды деля своего господина, то просто не работать его, подати ему правду»¹⁴.

Стаття «Руської Правди», яка обумовлює випадки, коли закуп міг відлучатися від господаря, означає, що він проживає на дворі господаря. Передбачаються лише два випадки, коли закуп міг відлучитися: якщо він з відома господаря йшов до князя чи сусідів із скаргою на несправедливість дій господаря або шукати грошей, певно, на виплату господарю боргів. Утеча від господаря каралася перетворенням закупа в раба.

Згідно з іншими статтями, які повинні були обмежувати свавілля господаря над закупом, господар не мав права продати закупа в рабство, бити його без вини і в п'яному стані, вимагати від нього грошей. Отже, за змістом цих статей, закуп повинен був постійно знаходитися на очах господаря або адміністративної особи, що діяла від його імені, та проживати у його дворі.

На підставі археологічного матеріалу не можна знайти іншу категорію давньоруського населення, що так відповідала б закупам «Руської Правди», як землеробське населення городищ — феодальних замків. І серед усіх категорій давньоруського суспільства, відомих з писемних джерел, лише закупи відповідають землеробському населенню городищ-замків.

Другою галуззю господарства, зосередженого у феодальних замках, було ремесло. Тут існували всі види ремесла — залізоробне, ювелірне, гончарне та домашнє. Про кількість ремісників, що жили і працювали у феодальних господарствах, свідчать численні знахідки ремісничих знарядь на городищах. Вотчинних ремісників, які обслуговували особисті потреби феодала і феодальні господарства, згадує «Руська Правда». Згідно з статтею 15, життя ремісника і ремісниці охоронялося

¹² Памятники русского права, вып. 1. М., 1952, стор. 114.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

штрафом у розмірі 12 гривень на користь їх господаря¹⁵. Це набагато перевищувало штраф за вбивство смерда і закупа, який становив 5 гривень. Певно, розмір штрафа відбиває становище цієї категорії серед населення феодальної вотчини: воно наближалося до становища адміністрації, сільського закупа і ротайного старости, життя яких також оцінювалось у 12 гривень.

Серед залежного населення феодального двору, безперечно, існували й раби. Але їх роль у виробництві була обмеженою. Вони обслуговували феодала та його оточення. На підставі археологічного матеріалу скласти конкретне уявлення про становище рабів дуже важко. Матеріальне становище могло бути таким, як і інших залежних категорій, а юридичне — на археологічному матеріалі визначити важко.

На городищах знайдено чимало речей, які належали представникам заможних і пануючих верств населення. Це, насамперед, зброя. Вона була принадлежністю, певно, військових людей, в тому числі воїнів-дружинників. Дружинникам належали мечі, шаблі, списи, кольчуги, шоломи й щити. Серед них були кіннотники, про що свідчить спорядження бойового коня — шпори, вудила, сідла.

Але крім професійних воїнів-дружинників, під час військової небезпеки воїнами ставали всі мешканці замку, які володіли зброєю. У цьому випадку, як зброю, використовували знаряддя праці і речі, здатні вражати ворога. Поєднання в одній особі господарських і військових функцій підтверджується знахідками в одних і тих самих житлах зброї та знарядь праці.

Представникам заможних і пануючих верств населення належали коштовні прикраси, знайдені на городищах. На підставі цих речей в окремих випадках, як, наприклад, на Княжій Горі і Дівич-Горі, ми виявляємо осіб князівського походження. Але більшість прикрас належала представникам інших заможних і пануючих верств, що мешкали у феодальних замках. Вони відомі нам з «Руської Правди». Це особи вотчинної адміністрації: сільський староста, ротайний староста, княжий конюх, княжий тіун, тіун конюшій. Можливо, разом з адміністративно-господарськими функціями вони виконували й військові — очолювали дружину та керували військовими діями під час війни.

Конкретна особа тіуна простежується на матеріалах Райковецького городища. Тут знайдено житло, яке відзначалося серед інших своїм характером та інвентарем. Воно мало дві камери, де були знайдені меч, шолом, булава, мідний посуд, рештки одягу з парчі та значна кількість продуктів. Булава багато орнаментована і, мабуть, була регалією влади. Можливо, житло належало особі, яка очолювала феодальний замок. Проте це був не господар замку, постійне перебування якого повинно залишити більш яскраві сліди, як це мало місце на Княжій Горі та Дівич-Горі. Правдивою буде думка, що тут мешкав намісник власника замку, тіун, який від імені господаря здійснював керівництво господарством і військовою дружиною.

Городища, які є залишками військових сторожових градів, розташовувалися на кордонах Київської держави або інших водних рубежах, що відігравало важливу роль в обороні. Будівництво сторожових градів було важливим заходом. Вони забезпечували нормальне життя країни. У 80-х роках Х ст., коли з'явилася печенізька небезпека, будеться ціла система фортець-градів вздовж річок, що відгороджували Київ і прилеглу територію. Про важливість цієї події говорить автор «Повісті временних літ»: «И рече Володимир: «Се не добро, еже мал город около Києва». И нача ставити грады по Десне, и по Востре, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне. И хоча нарубати муже лучшие от словен, и от кривич, и от чюди, и от вятич, и от сих насели грады;

¹⁵ Памятники русского права, стор. 109.

бе бо рать от печенег. И бе вюяся с ними и одоляя им»¹⁶. Заходи держави по обороні кордонів осіпівані в епічній творчості. Організатора оборони Володимира Святославовича билини називають «Красне сонечко», збудовані ним гради — заставами богатирськими, а військові дружини, що здійснювали оборону,— богатирами.

У 30-х роках XI ст. печеніги, що зазнали тиску на сході з боку половців, нападають на західні кордони Київської Русі. Держава створює нову систему оборони по Рoci, про що повідомляє літопис: «Ярослав почав ставити городы по Рьси»¹⁷.

У другій половині XI ст. половці досягли кордонів Русі. Це був численний небезпечний ворог. Київська держава зміцнила свої кордони. В цей період побудовано ряд нових градів по старих оборонних лініях, заснованих ще Володимиром, збудовано нову оборонну лінію по Дніпру — між Києвом і Россю. В результаті на північ і південному сході Київської Русі була створена потужна система оборони, до якої входили три основні групи сторожових градів: на Лівобережжі — по Сулі, Удаю, Супою і Трубежі; на Правобережжі — по Рoci, Росаві і Стугні; по Дніпру — від Києва до Рoci.

Важливим і невирішеним є питання про оборонні функції змієвих валів в часи Київської Русі і їх співвідношення до системи сторожових градів. Але, незалежно від часу їх будівництва, вони, безперечно, існували за часів Київської Русі, про що свідчить згадка про них в літописах, і відіграли певну роль в обороні Русі від кочовиків. Павутиння, утворене поєднанням змієвих валів з річками на великому просторі між Случчю і Россю на Правобережжі і між Трубежем і Сулою на Лівобережжі, не могло не затримувати кочівницьку кінноту під час її походів на руські землі.

Сула була природним рубежем, що відділяв на Лівобережжі землі Київської Русі від земель, на яких, починаючи з 60-х років XI ст., панували половці. В уявленні руських людей XII ст. вона була кордоном держави, за яким починалися, за виразом автора «Слово о полку Ігоревім», «земли незнамі»¹⁸. Проникнення руських військ за Сулу під час походу проти половців сприймалося народом як велика перемога над половцями — «комони ржут за Сулою, звенит слава в Києве», — писав автор «Слова о полку Ігоревім»¹⁹.

На Сулі нам відомо 18 давньоруських городищ. Це залишки сторожових пунктів-градів, збудованих в різний час для захисту Русі. Вони розташовані на правому високому березі річки приблизно на однаковій (блізько 10 км) відстані один від одного. Починаючи від гирла, виявлені городища в таких пунктах: Воїнська Гребля (літописний Воїнь), Жовнино (літописне Желни), Кизівер, Лшівка, Велика Бурімка, Чутівка, Тарасівка, Лукомль (літописний Лукомль), Мацківка, Лубно (літописний Лубен), Снятин (літописний Конятин), Сенченськ (літописний Синець), Бадаква, Скоробагатове, Свиридівка, Глинськ, (літописний Глинськ), Ромни (літописний Ромен). На захід від Сули протікали її притоки — Удай, Супой і Трубіж, на яких існували городища. Серед них є й такі, що належали до літописних градів: Полкатень, Пірятин, Переялівка, Прилук, Песочен, Усте, Переяслав, Баруч.

На Правобережжі роль кордону між Київською Руссю і половецьким степом відіграла річка Рось. Тут відомо 13 давньоруських городищ, що є залишками фортець-градів. Вони розташовані вздовж лівого високого берега річки на відстані блізько 10 км один від одного в таких пунктах (починаючи від гирла): Пекари (літописна Родня), Хмельна, Сахнівка, Нетребівка, Корсунь-Шевченківське (літописний Корсунь),

¹⁶ «Повесть временных лет», ч. 1, стор. 83.

¹⁷ Там же, стор. 101.

¹⁸ «Слово о полку Игореве». М.—Л., 1950, стор. 37.

¹⁹ Там же, стор. 36.

Миколаївка, Хльорівка, хут. Половецький, Богуслав, Москоленки, Бушево, Ольшаниця (літописний Торчеськ), Біла Церква (літописний Юр'їв).

Пороська лінія градів підсилювалась оборонними спорудами, розташованими по Росаві і Стугні. На Росаві відомі давньоруські городища в таких пунктах: Бабичі, Великий Ржавець, Пилява, Степанці, Козін; на Стугні — в Старих Безрадичах, Заріччі, Василькові. Городище у Василькові належить до відомого під цим ім'ям літописного міста, а у Заріччі ототожнюється із згаданим у літописі малим Новгородом²⁰.

На Дніпрі — від Києва до Росі — відомо 12 давньоруських городищ. Це Китаєво, Трипілля (літописний Типоль), Халеп'є (літописний Халеп), Вітачів (літописний Витачев), на південнь від Вітачіва (літописний Святополч), Ржищів (літописна Іван-Гора), Чучинка (літописний Чучин), Ходорів, Заруб (літописний Заруб), Григорівка, Канів (літописний Канев), Пекарі (літописна Родня). Названі городища розташовані вздовж правого берега Дніпра, приблизно на однаковій відстані (10 км) одне від одного.

Посульська і Пороська лінії оборони були повернуті фронтом до степу, захищаючи руські землі з південного сходу і півдня. Головна небезпека загрожувала зі сходу і південного сходу, тому Посульська оборонна лінія не завжди була надійним заслоном від половців. Останні, прориваючи цю лінію, проникали з лівого і правого берега Дніпра вглиб Русі. Гради по Удаю, Сулою, Трубежу не завжди затримували їх. Щоб перешкодити просуванню в центральні райони Правобережжя і забезпечити оборону самого Києва, існували лінія оборони по Дніпру. Дніпровська лінія була додатковим заслоном на шляху просування кочовиків від донецьких степів до центру Київської держави.

Городища, що утворювали систему оборони Київської Русі, розташовувалися на підвищеннях берегів рік, зручних для оборони і спостереження за ворогом. Кожному з фортець-градів, що будувалися на цих городищах, належала своя дільниця оборони довжиною 10 км. Майже з кожного городища було видно два сусідніх, що давало змогу тримати постійний зв'язок між гарнізонами, які знаходилися у фортецях-градах, і координувати військові дії в разі ворожого нападу. Зв'язок між фортецями-градами здійснювався шляхом світлової сигналізації. Повідомлення про наближення ворога швидко поширювалися з будь-якого пункту по всій оборонній системі і досягали самого Києва. Завдяки цьому княївські князі встигали, якщо це було потрібно, вислати допомогу стражовим градам або вислати назустріч ворогові військові загони. За виразом літописця, піти «переки им». Сліди сигнального вогнища були виявлені під час розкопок на Вітачівському городищі, саме там, де стояла фортечна башта²¹.

Серед стражових градів існував, треба думати, певний розподіл військово-стратегічних функцій в загальній системі оборони. Одні з них, літописні міста, могли виконувати роль військових баз, де концентрувалася найбільша кількість воїнів і знаходилися старші військові начальники; інші були лише постійними місцями військової залоги. Існували й спеціальні пункти спостереження за супротивником. Тут несли службу невеликі загони, обов'язком яких було лише сповіщати стражові гради з постійними залогами про наближення ворога. До таких пунктів належить Хльорівське городище. Воно, на відміну від інших, розташоване на правому березі Росі, на найвищій у цьому районі точці, з якої світлові сигнали можна добре спостерігати на сусідніх городищах

²⁰ Б. А. Рыбаков. Владимиры крепости на Стугне.— КСИА, вып. 100. М., 1965, стор. 126.

²¹ Б. А. Рыбаков. Любеч и Витачев — ворота внутренней Руси.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, стор. 33.

поблизу сіл Миколаївка і Воїнська Гребля. Розвідкові розкопки тут виявили залишки кількох вогнищ, фрагменти давньоруського посуду, частину залізного ножа і наконечник стріли. Ніяких інших ознак тривалого життя не виявлено²².

Сторожові гради як населені пункти були неоднакові. Серед них відомі справжні міста, де проживали ремісники, торговці, військове населення, яке несло функції сторожі, і представники міської та військової адміністрації. До них належать літописні Воїнь, Лубен, Корсунь, Юр'їв, Трипіль, Вітачів, Заруб, Канів тощо; їх городища відзначаються найбільшими розмірами. Більша частина сторожових градів поєднувала риси прикордонних фортець з феодальними замками. Вони були заселені військовою залогою і звичайним для феодальних замків людом. До них належать такі городища, як Княжа Гора, Дівич-Гора, хутір Половецький тощо. Були тут прикордонні фортеці, де мешкали постійні військові залоги або загони, що вели спостереження за ворогом. До них належать найменші за розміром, але найбільш неприступні городища.

Воїнь був розташований на узгір'ї, серед широкої заплави між Сулою і Дніпром та оточений численними протоками, озерами і болотами²³. Площа міста дорівнювала 28 га. Укріплений дитинець мав близько 5 га. Укріплення являли собою потужну лінію валу і рову, які захищали дитинець з рівного напільного боку. З боку Сули місто захищалося руслом ріки і системою гідроінженерних споруд. В основі валу були дерев'яні городні, засипані зсередини землею і присипані зовні. Підвищуючись над валом, городні утворювали кріпосну стіну, ширина якої досягала 8 м. Характерною особливістю планування Воїнія було те, що всередині дитинця протікав струмок, який брав початок з притоки Сули, огинав півколом площу дитинця і з'єднувався з основним руслом Сули. Струмок цей являв собою природне відгалуження старого русла ріки, але був штучно поглиблений і викривлений. Він відігравав роль гавані, де судна, що припливали у Воїнь, були надійно захищені оборонними спорудами. Отже, Воїнь являв собою ще й укріплену гавань.

Археологічні розкопки, проведенні наприкінці 50-х років, виявили у Воїні культурний шар X ст., що дозволяє говорити про заснування цього града Володимиром Святославовичем разом з іншими градами по Сулі та інших річках. Згідно з літописними повідомленнями, Воїнь відігравав визначну роль в обороні руських земель від торків і половців, пережив напад половців у 1186 р., коли, за виразом літописця, Кончак «снесе Сулу»²⁴, і був зруйнований татарами у 1240 р. Після татарської навали уціліле населення заснувало село Воїнці або греблю біля городища, давши новій оселі назву стародавнього міста.

Паралельно кріпосній стіні і примикаючи до неї з внутрішнього боку, проходив ряд житлових і господарських споруд. Житла і господарські приміщення виявлені також всередині дитинця і на площі міського посаду. На підставі розрахунків, що випливають з розмірів розкопаної площини та дитинця і кількості виявлених тут жител, можна вважати, що у дитинці проживало близько ста сімей. В житлах, господарських приміщеннях і в культурному шарі городища знайдені різноманітні речі, які дозволяють судити про заняття, соціальну приналежність, побут інші сторони життя їх власників.

Життя населення Воїнія визначалося насамперед його військовим характером як сторожового града на кордоні Русі і торгово-ремісничим

²² В. И. Довженок. Городища и селища на Роси и Россаве.—КСИА, вып. V. К., 1955, стор. 51.

²³ В. И. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра. Древньоруське місто Воїнь. К., 1966.

²⁴ Повесть временных лет, ч. I, стор. 109, 135, 187; Лаврентьевская летопись. М., 1962, стор. 315; Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 716.

значенням як прикордонної укріпленої гавані. Причому господарська діяльність місцевого населення була підпорядкована інтересам оборони, потребам військового гарнізону. Останній зосереджувався у дитинці, де проживало близько ста сімей. Якщо кожне житло належало дружинниківі, то гарнізон Войня становив воєнно-стратегічну одиницю Київської держави, відому з джерел під назвою сотні.

Виробниче населення Войня, треба думати, виконувало певні повинності на користь військового гарнізону у формі натуральних чи грошових данин та робіт, пов'язаних з утриманням в належному стані укріплень. Напевно, на чолі гарнізону стояв тіун київського чи переяславського князя, який командував гарнізоном і керував життям міста.

Городище поблизу хут. Половецького місцеве населення називає городком²⁵. Воно розташоване на лівому високому березі Росі, на гранітній скелі, що у вигляді кургану височить над рівнем ріки на 22 м. Площа городища близько 0,5 га. Воно захищене з усіх сторін валом і ровом, а бік, що прилягає до річки,— двома рядами валів і ровів. Розкопками виявлені залишки кріпосної стіни, що оточувала по краю площу городища. Вона складалася з ряду городень, засипаних землею зсередини і присипаних ззовні. До стіни, з внутрішнього боку, прибудувався паралельний ряд приміщень-клітей, що використовувались як житла і господарські приміщення.

Такі самі приміщення виявлені неподалік кріпосної стіни — біжче до центра городища. Знайдені залишки цікавої будівлі, що мала два поверхи і підвальне приміщення. Воно належало, певно, особі, яка стояла на чолі сторожового граду і керувала господарським життям в мирний час та військовими діями під час війни.

Поблизу сторожового граду розміщувалося неукріплене поселення. Сліди його у вигляді культурного шару та залишків приміщень спостерігались на значній площі, що прилягає до городища. Серед будов, що тут виявлені, привертають увагу залишки керамічної печі, від якої збереглася нижня частина, де відбувалося обпалення посуду. На дні топки знайдено товстий шар попелу і великі шматки обпаленого дерева. Над ним лежав завал обпаленої глини від верхнього склепіння печі — загрузочної камери.

На підставі виявлених на городищі речей можна відтворити історію цього городка. Поселення виникло десь на початку Х ст. Городище загинуло від пожежі, що знищила укріплення та житла, залишки яких виявлені в обгорілому стані. Причиною загибелі городища був, очевидно, напад печенігів, які в другій половині Х ст. посилили експансію на руські землі. Мешканці городища під час нападу втекли і забрали з собою необхідні речі, чим і пояснюється відсутність в культурному шарі кістяків загиблих людей, зброї та господарського інвентаря. Життя на городищі поновилося у 30—40-х роках XI ст. в результаті заходів Ярослава Мудрого по обороні руських земель на півдні. Нам невідома доля цього городка в часи половецької експансії на руські землі. Можна лише припустити, що на нього часто нападали половці. Результатом цих нападів, можливо, і була поява на городищі виявлених поховань. Тут могли ховати мешканців, що загинули під час військової облоги. Таке припущення підтверджується розміщенням поховань. Вони зосереджені лише в тій частині городища, яка була незабудована. Якби померлих людей ховали тут в часи, коли городище було покинуте мешканцями і залишалося незаселеним, то поховання, принаймні деякі, розташувалися б там, де знаходилися житла та інші приміщення, порушуючи їх. А тим часом жодне поховання не співпадає за місцеполо-

²⁵ В. Довженок, М. Кучера. Отчет о работе древнерусской экспедиции на Роси в 1956 г.— Архив Института археологии АН УССР.

женням з тією чи іншою будовою. Отже, поховання виникли тоді, коли на городищі існувало життя.

Чучин згадується в літопису під 1110 р. в з'язку з розгромом його половцями. З ним ототожнюється Щучинське городище, розташоване на правому березі Дніпра на висоті 70 м над рівнем ріки. Площа городища становить 6 га, дитинець — 2,7 га. Чучин був укріплений валами і ровами, одна лінія яких захищала дитинець, друга — кромний град.

В основі валу, що захищав дитинець, лежить система дерев'яних городень, засипаних землею всередині та присипаних ззовні. Наземні частини городень утворювали дерев'яну, засипану зсередини землею стіну, що здіймалася над валом і оточувала площу дитинця.

На найвищому південно-східному краю городища, на валу, саме там, де він підходить до дніпровського схилу, стояла сторожова башта, з якої зручно було спостерігати за далекими просторами заплави Дніпра і близьким підступом до городища. Від неї збереглися лише залишки підвального приміщення, заглибленого нижче насипу. Башта мала кілька поверхів, про що свідчить чергування зольновугільних шарів, які лежали один на одному, рештки згорілих приміщень на поверхах вежі. Поверх, який розміщувався над підвальним приміщенням, відповідав рівню кріпосної стіни і служив для ведення бою, вищі поверхи використовувалися для спостереження за супротивником. У центрі башти стояв укопаний масивний дубовий стовп, що був конструктивною опорою башти. Від нього збереглися яма та велика кількість вугілля.

У південній стороні дитинця, над самим дніпровським схилом, знаходився тайний лаз, що тягнувся від городища до заплави Дніпра. Тут, на краю дитинця, існувало провалля у вигляді воронки, через яку у підземелля стікали атмосферні води. На схилах нижче городища утворилося ще одне провалля, через яке можна було спостерігати саму печеру, що проходила зверху вниз на глибині близько 6 м. Печеру протяжено на протязі 20 м в обидві сторони. Ширина її приблизно 1,50 м, висота близько 2 м.

Житла та господарські приміщення розташовувалися у Чучині як біля кріпосної стіни, так і на центральній площі дитинця та кромного граду. Біля кріпосної стіни вони поєднувалися з нею конструктивно, в інших місцях являли собою окремі будови. Всього на городищі їх знайдено 24.

На Щучинському городищі не виявлено якихось ознак проживання князя чи іншого представника верхівки феодального класу, якому міг би належати Чучин на правах феодальної власності. Але повинна була існувати особа, яка керувала військовою залогою цього сторожового граду. Можна уявити собі справу таким чином. Київський князь, керуючись потребами оборони руських земель, доручив якомусь впливовому діячеві збудувати тут сторожовий град і набрати військову залогу. За будівництво граду і військову службу князь міг пожалувати феодалові якісь значні землі з населенням і правом експлуатувати його. Частина підлеглих могла виконувати земельні роботи, інша — нести військову службу у складі військової залоги-дружини. В свою чергу, безпосереднє керівництво військовою залогою у Чучині феодал міг перепоручити своєму тіуну. Особу, що за наказом київського князя будувала Чучин і володіла ним на правах феодального пожалування, слід шукати серед боярського оточення київського князя. Ним міг бути боярин Чудин — представник старовинного боярського роду. Ім'я цього боярина в дещо зміненому вигляді могло стати назвою заснованого ним сторожового граду.

У внутрішньому соціальному житті сторожові гради були організовані за феодальним принципом, як і феодальні замки. Вони відрізняються від феодальних замків характером власності, військовими і господарськими функціями. Гради обороняли державу від зовнішніх

ворогів, крім того, в них зосереджувалися приватні господарства, що належали проживаючим тут військовим. Замки будувалися окремими феодалами і були засобом оборони, головним чином приватних феодальних володінь, і їх господарськими центрами.

В. И. Довженок

О типах городищ Киевской Руси

Резюме

Древнерусские поселения делятся на несколько типов, в соответствии с социальными группами населения, которым они принадлежали. Четких границ между этими группами не было, в каждом из них жило население с разными социальными функциями, но в основном их можно подразделить на города — центры ремесла, культуры и политических центров, села — места проживания феодально зависимых и лично свободных смердов, феодальные замки — центры феодальных владений, сторожевые грады — пункты государственной обороны. Последние два типа поселений наиболее ярко отражают существование социальных и политических отношений в Киевской Руси. Причем функции обоих типов нередко совпадают. Многие феодальные замки выполняли роль сторожевых градов и наоборот.

Раскопки таких городищ, как Княжа Гора и Девич-Гора на Рости, Райковецкое городище на Гнилопяти, городище у с. Городище в бассейне Горыни и другие поселения позволяют воссоздать характерные черты феодальных замков. Они были рассчитаны для размещения на их площади жилищ феодала, его челяди, вотчинной администрации, дружинников, зависимого земледельческого населения — закупов.

Главной отраслью хозяйства феодального двора было земледелие, что засвидетельствовано многочисленными находками сельскохозяйственных орудий. Анализ характера жилищ и находок, обнаруженных на городищах, позволяет считать основным контингентом населения многих древнерусских городищ закупами, известными по «Русской Правде».

Сопоставление сведений «Русской Правды» с археологическим материалом хорошо это подтверждает.

Городища, являющиеся остатками сторожевых городов, располагаются преимущественно на границах Киевского государства или естественных рубежах, игравших важную роль в обороне Руси. Их функция и значение отражены в известном летописном рассказе о строительстве городов Владимиром Святославичем. Линии городищ по Суле, Рости и Днепру представляли собой системы обороны, в которых каждому из укрепленной линии отводились определенные задачи по обороне. Городища, которые составляли эти линии, были взаимосвязаны между собой и несли оборону на своих участках. К этому типу городищ относятся Волинское (древний Волинь) и Щучинское городища (древний Чучин и другие). Население их состояло преимущественно из дружинников и других лиц, осуществлявших оборону страны.

Є. М. ПЛАМЕНИЦЬКА

Дослідження Кам'янець-Подільського замку

Серед оборонних башт Кам'янець-Подільського замку дві, що стоять з його північного боку, Рожанка та Лянскоронська, привертають увагу незвичайною формою завершень: цегляною аркатурою на кам'яних кронштейнах та конусоподібним куполом. Тривалий час появу таких завершень, що нагадують східний головний убір, приписували туркам, які перебували в місті з 1672 до 1699 р.

Про заснування цих башт єдиної думки в науковій літературі не було. Сумніви викликала дата, вміщена наприкінці латинського напису на кам'яній плиті, вмурованій над східним вікном третього ярусу башти Рожанки. Певний час вважали, що тут стоїть дата 1505, і тому, перекладаючи текст напису, дослідники припускали, ніби засновником башти був Креслав з Курозвенк — біскуп Киявський, який помер у 1503 р.¹

¹ Antoni J. Zameczki Podolskie na kresach multańskich. Wyd. 2 przerob. Warszawa, 1880, стор. 32, 33; В. Гульдман. Памятники старины в Подолии. Каменец-Подольский, 1901, стор. 237; А. Prusiewicz. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. Kijów—Warszawa, 1915, стор. 98.